Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze – t. IX/X, 2000 – Краківські Українознавчі Зошити

Олександра Матюхіна
Львів

РИЦАРІ УКРАЇНИ. РИЦАРСЬКИЙ ЕТОС НА УКРАЇНІ ПО МАТЕРІАЛАХ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Рицарство в загальній уяві найбільше асоціюється з європейським середньовіччям. Виникає питання, чи існував в Україні такий суспільний прошарок як рицарство? А якщо існував, то мав автохтонний чи запозичений характер?

Відомий дослідник феномену західноєвропейського рицарства Ф. Кардіні пише, що рицарство – „Прошарок воїнів-захисників, який трансформувався в особливу суспільну групу з певним набором суспільних функцій, зобов'язань та прав"[1]. Така соціальна група склалась в Україні, як і в інших країнах Європи, ще в раннє середньовіччя, в часи Київської Русі. Для захисту від постійних нападів кочовиків були необхідними загони кінних воїнів-професіоналів. У слов'янських племенах поступово виділявся суспільний прошарок, основною функцією якого була оборона племені. Утворювались загони дружинників з князем – військовим вождем на чолі. Загін дружинників в основному складався з чоловіків даного племені. В переказах, легендах, наприклад, в легенді про закликання варягів Рюріка, Трувора та Сінеуса, в літописах зустрічаємо згадки, що в склад слов'янських дружин, в якості рядових дружинників, або навіть вождів, входили варяги. Але в цілому більшість дружинників була місцевого походження, тому для воїнів Київської Русі був перш за все притаманний патріотизм, вірність своїй землі, своєму народові, вірі, а вже по тому князю.

Еще буду служить я за веру, за отечество,
Ай буду стоять за стольний Киев-град,

[1] Ф. Кардини, *Истоки средневекового рыцарства*, Москва 1990, с. 18.

А буду стоять за церкви за господнии,
А буду стоять за князя за Владимира,
И с той Опраксой-королевичной[2].

– як співається в билині *Ілля Муромець та Калін-цар*[3].

Дружинники на Русі були, як і рицарі Західної Європи, захисниками держави, опорою князівської, королівської влади, кровно зацікавлені в єдності та могутності країни. Тому що тільки сильна, могутня, централізована країна могла протистояти навалі кочовиків – племен Великого Степу на Сході Європи та берберських племен, арабів на південному заході. Ця ситуація знайшла своє відбиття в давньоруському, французькому, іспанському героїчних епосах – в билинах, *Пісні про Роланда*, *Пісні про Сіда*. Князь, король уособлювали єдність держави, тому йому служили як символу, незалежно від його особистих якостей. Це служіння ототожнювалось з служінням своїй землі, було часто нелегким обов'язком рицаря. Така ситуація відбилась у билині *Ілля*

[2] Билини – народні пісні, з специфічною художньою формою, відносяться до епічного жанру. Назва „билина" виражає віру авторів в реальність оспівуваних подій. Записані етнографами в XIX–XX ст. в північних районах Росії. Чому ж вони використовуються автором для реконструкції рицарського етосу Київської Русі?

Ряд билин, зокрема присвячених головним героям епосу – Іллі Муромцю, Добрині Микитичу, Альоші Поповичу, билини київського циклу описують події, реалії Київської Русі. В билинах, присвячених Святогору, Волху Всеслав'ичу, Вользі, простежуються релікти дохристиянських вірувань, образів (наприклад, народження Волха Всеславіча від Змія та ін.). Героїчний богатирський епос в значній мірі склався в X ст. і пізніше в Київській Русі, з використанням елементів більш раннього героїчного епосу східнослов'янських племен (див. В. Я. Пропп, Б. Н. Путилов, *Эпическая поэзия русского народа*, [в:] *Былины*, Москва 1958, т. I, с. XXIX–XXXIX). Він відбив, віддзеркалив в особливому, епічному ключі реалії духовної культури, систему моральних цінностей, етос Київської Русі, особливо дружинницького середовища. В часи татарської навали уцілілі знавці, виконавці героїчного епосу переселились з розорених земель на північ, зокрема в такі багаті міста, як Новгород, Псков. На Півночі героїчний епос не лише побутував при княжих, боярських, купецьких дворах, але й перейшов у народну культуру, усну народну творчість як неписана історія, згадка про героїчні, славні часи Київської Русі. Звичайно, за століття, які пройшли до того, як билини були зафіксовані на письмі, модифікувалась їх мова, частково доповнювались і змінювались сюжети. Але ядро залишалось незмінним, бо для народної культури характерна доволі висока точність в передачі епічного тексту від покоління до покоління. Особливо це стосується змісту, системи моральних цінностей. Тому, на думку автора, припустимо використовувати билини для реконструкції рицарського етосу Київської Русі, а точніше, його відбиття в усній народній творчості. Билини цитуються мовою оригіналу, і з збереженням особливостей правопису.

[3] *Былины*. Сост. В. И. Калугин, Москва 1986, с. 141

Муромець і Ідолище. Після перемоги над ідолищем, цареградський цар пропонує Іллі перейти до нього на службу, від чого той відмовляється, бо має обов'язок служіння Володимиру:

Спасибо, царь ты Костянтин Боголюбовиц!
А послужил у тя стольки я три часу,
А выслужил у тя хлеб-соль мяккую,
Да я у тя еще слово гладкое,
Да еще уветливо да приветливо.
Служил-то я у князя Володимера,
Служил я у его ровно тридцать лет,
Не выслужил-то я хлеба-соли там мяккии,
А не выслужил-то я слова там гладкаго,
Слова у его я уветлива есть приветлива.
Да ах ты царь Костянтин Боголюбовиц!
Нельзя-то ведь еще мне зде-ка жить,
Нельзя-то ведь-то было, невозможно есть:
Оставлен есть оставеш (так) на дороженки[4].

Невдячність володаря по відношенню до героя-рицаря – поширений мотив героїчного епосу. Він закликаний не лише відбити реальний стан речей, але й підкреслює таку рису героя, як безкорисливість його служіння. Коли Русі загрожує небезпека, богатирі приходять князю на допомогу:

Уш ты ой еси, великий князь чернигофский!
Мы постараемсе тибе служить правдой-верою,
Правдой-верою служить да неизменною[5].

Патріотизм, вірність рідній землі, усвідомлення своєї місії як її захисників відрізняє давньокиївських богатирів від героїв європейського рицарського епосу, де на першому плані – вірність сюзерену.

Дружинники були пов'язані між собою відносинами вірності, дружби, взаємної підтримки, вірності вождю.

- В Київській Русі термін „дружина" виразно говорить про близькі, дружні стосунки в комітаті, до того ж в набагато більшій мірі, ніж латинський термін... Таким чином, увесь етос руської дружини знаходиться на стику понять „дружба-вірність"[6].

У билинах підкреслюється взаємна вірність, дружба богатирів.

[4] Там само, с. 150.
[5] Там само, с. 51
[6] Ф. Кардини, *Истоки*..., с. 140.

Характерною ознакою рицарства є рицарський етос.

> Етос – стиль життя будь-якої суспільної групи, загальна орієнтація якої-небудь культури, прийнята в ній ієрархія цінностей, яка або виражається в неприхованому вигляді, або може бути виведена з поведінки людей[7].

Якщо, спираючись на билини, проаналізувати систему цінностей, стиль життя богатирів, то можна зробити висновок, що в Київській Русі серед військового стану склався і став нормативним етос, який називаємо рицарським. Билини оспівують подвиги богатирів, виводячи ідеальні типи воїнів-дружинників, особистісні зразки для групи. Герої билин, богатирі, відрізняються тими ж рисами, що і герої рицарських епосів Європи – силою, мужністю, військовою вправністю, шляхетністю, красою, відданістю вірі, володарю, безкорисливістю, піклуванням про старих, слабих, немічних, удів та сиріт. Головна їх справа – війна, прагнення до слави – мета життя. Широко представлена в билинах і типово рицарська атональність (змагальність). Достатньо згадати двобій Іллі Муромця та Святогора, постійне дружнє бойове суперництво Іллі Муромця, Добрині Микитича, Альоши Поповича.

Уж ты палеця, палеця боевая!
Ишще нету мне топере поединшика,
Ишше руського могучого бохатыря, –
Говорил восударь тогды Илья Муромець:
Уж те полно, молодець, ездить, потехатисе,
небывалыма словами похвалятисе!
Уж мы сьедимсе с тобой на поли, побратаимсе,
Ай кому-то-де на поли буде божья помошшь.
Услыхал-то Добрынюшка Микитиць сын,
Ото сна будто Добрынюшка пробуждаитце,
Поворачивал своего коня доброво.
А как сьехались бохатыри на чистом поли,
Ай ударились они палецьми боевыми...[8]

Бой Добрыни с Ильей Муромцем

У билинах підкреслюється ігровий, змагальний характер боїв між богатирями:

Ай ударились они палецьми боевыми,
И друг дружки сами не ранили[9].

---

[7] М. Оссовская, *Рыцарь и буржуа*, Москва 1987, с. 26.
[8] *Былины*, Москва 1986, с. 194–195.
[9] Там само, с. 195.

Мета двобою – змагання у військовій справності, богатирська гра, форма дружнього суперництва. Двобої богатирів регулювали ієрархічні стосунки між ними – в билині *Бой Добрині з Іллею Муромцем* завершенням бою стає їх братання та встановлення ієрархічності взаємних стосунків:

Ишше тут-де братаны-ти поназванелись:
Ай крестами-ти сами они покрестовались:
Ай Илеюшка-то был тогды ведь больший брат.
Ай Добрынюшка-то был тогды а меньший брат[10].

Богатирі змагаються в подвигах молодецьких, бойовій майстерності, і, часом, у красі та багатстві одягу, зброї, як в билині *Дюк Степанович*. Ідея суперництва є однією з характерних рис рицарського етосу. Й. Хейзінга пише:

Ідея благородного суперництва, таким чином, є одним з найбільш могутніх імпульсів культури.

Коли цей дух розгортається в систему бойового атлетизму, урочистої колективної гри, поетичного живописання життєвих відносин, як це було в рицарстві західноєвропейського Середньовіччя чи в японському бусідо [або в звичаях богатирських – прим. авт.] то ці образи самі в свою чергу суттєво впливають на культурну та особисту позицію і активність, загартовуючи мужність і виховуючи почуття обов'язку[11].

Для богатирів сферою змагальності, агону були змагання у військовій майстерності, полювання. Війна ж, на відміну від точки зору рицарства Західної Європи, випадала з цього поняття. Війна для богатирів була святим обов'язком, великою, необхідною працею по захисту рідної землі від ворогів.

Как же мне не заступиться за родных своих,
За родных собратиев – сердцу близкиих?...
За своих собратиев, за весь белый свет?...
Вот, родитель-матушка, глупый мой ответ.
Как наехали поганы люди, супостатные,
Они режут, бьют моих собратиев...
Не сидится мне здесь без работушки,
Им помочь идти – одна заботушка,
Заботушка моей ли буйной головушки![12]

– каже Добриня матері, збираючись на війну. Захисникам Київської Русі доводилось мати справу з ворогами, які не дотримувались рицарського кодексу

[10] Там само, с. 196.
[11] Й. Хейзинга, *Homo Ludens*, Москва 1992, с. 120.
[12] *Былины*, Москва, 1986, с. 253.

честі – занадто великою була різниця культур і вір між слов'янами та кочовиками Великого Степу. „Чужинність", незрозумілість, різка відмінність ворога в билинах персоніфікується в напівлюдських-напівзвірячих образах Змія Горинича, Каліна-царя, Ідолища Поганого, Солов'я-розбійника. Боротьба не на життя, а на смерть робила допустимими по відношенню до ворога хитрість, безжальність. Богатир воював не тільки заради слави, а також „за віру, за рідну землю". Вірність Батьківщині, служіння їй ставиться інколи навіть вище честі, як у *Слові о полку Ігоревім*. Князь Ігор втікає з полону, хоча дав слово хану Кончаку залишить в полоні. Але інтереси оборони князівства вимагають його присутності і князь втікає з полону, „ламає слово". Ситуація, неможлива з точки зору європейського рицарського етосу, не тільки виправдовується, але й схвалюється автором *Слова*, бо інтереси рідної землі мають бути понад усе.

Вище вже відмічалось, що патріотизм – характерна риса рицарсько-богатирського етосу Київської Русі. В билинах Батьківщина, Мати-Земля рідна виступають як святиня богатирів. Свої військові подвиги вони розглядають перш за все як служіння рідній землі, народу. Коли „Земля Руська" потребує захисту, богатирі кидаються на допомогу, на її оборону, забуваючи про образи з боку князя. Вони захищають не його, а своїх братів та сестер, своїх співвітчизників.

Поедемте, братцы, отстаивать Киев-град
не для-ради князя Володимера,
Не для-ради княжны Апраксии,
А для бедных вдов и малых детей[13].

Для давньоруських богатирів притаманний тісний зв'язок з народом, найкращою частиною якого вони є. В билинах про Іллю Муромця, Добриню Микитича, Дуная Івановича підкреслюється їх селянське походження. Шляхетність богатиря була в його вчинках, а не в походженні. Такі мотиви епосу відбивали реальне становище дружинників, які, на відміну від європейських рицарів, не протистояли народу, а були його частиною. Верства дружинників поповнювалась за рахунок сільської, ремісничої, купецької молоді, а не лише за рахунок дітей дружинників та бояр. Хоробрий, вмілий воїн мав можливість стати княжим дружинником, а дружинник на схилі літ міг повернутись до рідного села. Особливо почесним завершенням життя для дружинника вважалась смерть у бою або схима у монастирі (*Билина про Данила Ігнатовича*).

Богатир був зразком поведінки не лише для еліти Київської Русі, але й для рядових дружинників, воїнів-ополченців, сільського і міського населення. Постійна загроза ворожого нападу вимагала від русичів постійної бойової готовності. Тому військові ігри, змагання були поширені не тільки серед дружин-

[13] *Былины*, в 2-х томах, Москва 1958, т.1, с. 171.

ників, але й серед народу, зокрема стрільба з луку, кидання спису, боротьба. Елементи військових вправ включались у чоловічі танці. В народі укорінювались не тільки військові навички, але й рицарські норми поведінки. Високо цінувались такі якості, як мужність, шляхетність, вірність, чесність, піклування про слабих, гостинність. І це підтверджується не лише билинами та іншими творами усної народної творчості, але й свідченнями сучасників – візантійців, західноєвропейців, які в своїх творах відмічають красу, силу, мужність, військову вправність, чесність давніх слов'ян.

Поширенню рицарського етосу серед народних мас сприяла і живучість у Київській Русі демократичних традицій – збереження віча, завдяки якому у вирішенні важливих справ мали голос і рядові городяни, общинний устрій села. Не буде перебільшенням сказати, що в Київській Русі з її демократичними традиціями, волелюбним народом рицарський етос був нормативним не лише для еліти, але й для більшості народу. Тип селянина-рицаря поетично втілений в образах Іллі Муромця, Мікули Селяниновича, Дуная Івановича.В їх образах втілилась і характерна для давньоруського рицарського етосу особливість – розуміння шляхетності як гідності, набутої особистими вчинками, а не успадкованої по праву народження.

Важливе місце в рицарському етосі займає поняття честі. Турбота про свою честь була важливим обов'язком рицаря. В рицарському кодексі честі проявилось почуття власної гідності, яке людина мала боронити зі зброєю в руках. Турбота про свою честь притаманна у високій мірі і богатирям. Вони вірно служать князю Володимиру, але і з його боку не терплять зазіхань на свою честь та гідність. Покидає княжий двір Ілля Муромець, якого принизив князь, не запросивши на пир, і мириться з князем лише тоді, коли той вшанував його, як належало за рангом – запросив на пир та надав на пиру саме почесне місце.

Ай же старыя казак ты, Илья Муромец!
Твоё местечко было да ведь пониже всех,
Теперь местечко за столиком повыше всих!
... Они тут с Ильей й помирилися[14].

Ілля Муромець в сварці з Володимиром

Відмовляється від княжої нагороди та гине від ран Сухман-богатир, словам якого про велику перемогу князь одразу не дав віри */Сухматій/*. З мечем у руках захищає свою честь Добриня Микитич. У билині *Богатирське слово* богатирі просять князя Володимира відпустити їх в чисте поле.

[14] *Былины,* Москва 1986, с. 165.

Тебе, государю, славу великую учиним,
И себя, государь, в честь введем[15].

У билинах богатирі постають перед нами як волелюбні особистості з розвиненим почуттям власної гідності, незалежністю думок і вчинків. Билини, легенди, казки показують, що поняття честі було притаманне не лише еліті, але й достатньо широко поширеним у народі.

У билинах, як то притаманно рицарському епосу, головним чином оспівуються військові подвиги богатирів в гіперболізованій формі, яка пізніше перейшла в українські казки, думи.

Поезжат казак Илья Муромец
Во тую ли силу и великую,
Во тую ли силу правой рукой,
Добриня Микитич левой рукой,
Кадика шла середочкой
Стал он своею дубиною помахивать,
Как куды махнул, дак пала улица,
Отмахивал – переулочек,
Пробили всю силу неверную[16].

У грізний час боротьби з татарською навалою билини підтримували бойовий дух народу, волю до боротьби. В билинах відбувається те, про що народ мріяв, але не досяг в реальності – богатирі перемагають „силу татарську". Богатир Василь Ігнатович перемагає хана Батигу, а Сухматій один відстоює Київ від татар. Недарма переселенці з Подніпров'я, розореного татарами, принесли билини в північні ліси і турботливо зберігали їх з покоління в покоління. Близькі по настрою, системі цінностей були билини і корінним мешканцям північних земель Київської Русі, особливо хоробрим поморам, які мужньо відправлялись в далекі морські подорожі, протиставляючи свою силу і майстерність морській стихії. Вони прийняли київський богатирський епос і дбайливо зберегли, розвинули його вже як складову власної культури.

Звернемо особливу увагу на такий момент богатирського етосу, як ставлення до жінки. Європейське рицарство в нашій уяві нерозривно пов'язане з культом Прекрасної Дами. Служіння дамі серця було обов'язковим для західноєвропейського рицаря. Більшість середньовічних поем, романів, особливо циклу рицарських поем і романів про короля Артура та рицарів Круглого Столу, оспівують подвиги рицарів на честь дам. Але навіть найменших ознак такого культу ми не знаходимо в билинах. Рицарі-богатирі творять подвиги на

[15] Там само, с. 265.
[16] Там само, с. 337.

честь рідної землі. Великою, майже релігійною повагою в билинах оточена мати. Це друга після рідної землі святиня богатиря. Її благословення дає йому наснаги, мужності в бою.

Богатырь перед родитель матушкой склоняется,
На булатный нож свой опирается;
Уж ты бласлови, родима моя матушка,
Что свое дитя ли милое,
Дитя милое-единое!
Ты на гибель ли да бласлови всех супостатовьев,
На защиту – что собратовьев![17]

Добриня Микитич та Ілля Муромець

У багатьох билинах – про Добриню Микитича, Дюка Степановича, Волха Всеславича на початку описується мати богатиря, а не батько. Саме мати свідчить про славність богатирського роду, є опорою і підтримкою сина. Нормативним у билинах виступає подружнє кохання. Дружина оточується повагою, піклуванням, коханням і є вірним другом, опорою богатиря. Вона виступає як гідна подруга і помічниця чоловіка. Жінка в билинах виступає не як пасивна істота, а активна, самостійна особистість. Наприклад, всупереч волі батька донька князя Володимира годує Іллю Муромця в темниці. В одному з варіантів билини про Альошу Поповича та Змія Горинича Забава Путятишна хитрістю допомагає вбити Змія.

Своєрідні й неповторні в билинах образи богатирш-поляниць, хоробрих жінок-воїнів. Ні в мужності, ні у військовій майстерності вони не поступаються богатирям. Богатирша, донька Іллі Муромця, у двобої перемагає свого батька:

Еще эта поляничища удалая
Ай восьма была она да зла-догадлива
й учена была бороться об одной ручке;
Подходила-то ко старому казаке к Илье Муромцу,
Подхватила-то Илью да на косу бодру,
Да спустила-то на матушку сыру-землю,
Да ступила Илье Муромцу на белу грудь[18].

Ілля Муромець та його донька

Настасія-королевічна у змаганні по стрільбі з луку перемагає свого чоловіка Дуная Івановича. В багатьох билинах оспівуються подвиги богатирш-поляниць Настасії Микулічни, Настасії Митрівни, Латигорки та інших. У своїй поведінці вони дотримуються рицарського кодексу, вище за все цінують сла-

[17] Там само, с. 253.
[18] Там само, с. 157.

ву, честь. Богатирші так само рішучі і беззастережні в бою, в захисті своєї честі, як і чоловіки. Василиса Микулична, чоловіка якої погубив князь, відмовляється стати його дружиною і вбиває себе (*Данило Ловчанин*). Василиса, дружина Ставра Годиновича, перемагає в боротьбі київських богатирів і рятує свого чоловіка (*Билина про Ставра Годиновича*). Жінка в билинах займає майже таке саме становище, користується тими ж правами, що й чоловік, виступає не лише як втілення краси, хранителька домашнього вогнища, але і як хоробрий, вправний воїн. Така особливість билин відбиває ранньосередньовічні звичаї Київської Русі, в яких зберігались численні релікти матріархату. Вони забезпечували жінці в родині, суспільстві місце не нижче, а поруч чоловіка. Це стосувалось і правових норм – в Київській Русі жінка мала право на володіння майном, навіть на свою частину майна, незалежно від чоловіка, мала право на розлучення, успадковувала майно по смерті чоловіка або батька[19].

У героїчному епосі Київської Русі ми бачимо розвинену і сформовану систему цінностей, притаманну рицарству. Можна сказати, що в середньовічній Україні склався рицарський етос як частина національної моралі. Дружинники не були різко відокремлені від решти населення і постійно поповнювались виходцями з інших верств суспільства. У вогні боротьби за незалежність, безпеку держави серед воїнів-професіоналів сформувався кодекс честі, який ми називаємо рицарським, і який в Київській Русі набув ряд своєрідних рис. Норми рицарського етосу ввійшли в народну мораль, стали обов'язковими не лише для воїнів, але й для значної частини населення. Ідеальний образ рицаря-богатиря постає перед нами в билинах. Рицарські норми вплинули на формування українського менталітету, національного характеру, стали його складовою. Рицарський етос набував особливого значення в періоди визвольної боротьби, породжуючи масовий героїзм, а в часи неволі – живлячи дух незалежності та волелюбності. І після занепаду Київської Русі рицарство відродилось у запорізькій вольниці.

Історичні умови України сприяли збереженню прошарку професійних воїнів як особливого прошарку, верстви суспільства, особливої соціальної групи до кінця XVIII ст. Відсутність власної державності спричинила, що в той час, коли в Європі створювались регулярні армії, головними і часто єдиними оборонцями України стали козаки, „вільні люди", особливий військовий прошарок українського суспільства. Етнос сам себе захищав, віддаючи в козаки своїх кращих представників. В думах, легендах, казках, літописах зі словом „козак", „запорожець" завжди поєднується слово „лицар". „Лицарська честь", „лицарські

[19] Див. Н. А. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, Москва 1986, с. 70–104.

подвиги" – характерні словосполучення, коли мова йде про козацтво. Рицарський етос як стиль життя, ієрархія цінностей був основою життя козацтва, тому сучасники і нащадки з повним правом говорили і писали про козацтво – „лицарі запорізькі". Запорізька Січ була не тільки державою, але й своєрідним рицарським орденом зі своєю системою посвячення, взаємними правами і обов'язками, розпізнавальними знаками і символами, обрядовістю, спільною метою. Але розгляд і аналіз Запорізької Січі як своєрідного рицарського ордену – тема окремого наукового історичного дослідження. У автора ж цієї статті завдання інше – проаналізувати побутування та особливості рицарського етосу в Україні за матеріалами усної народної творчості. Для періоду XV–XVIII ст. найбільше інформації знаходиться в думах, історичних піснях, легендах.

Як і в часи Київської Русі, в XV–XVIII ст. рицарському етосу зовсім не притаманна елітарність, а скоріше – демократичність. Козацтво постійно поповнювалось з різних верств населення, становило українську еліту, але не відокремлену різко від решти суспільства, як то було характерним для станового суспільства країн Західної Європи. Приналежність до еліти визначалась не скільки походженням, скільки особистими якостями. Тому, як і в часи Київської Русі, поняття „шляхетність" пов'язується не з походженням, а з вчинками, особистістю людини, є результатом її дій. Людина сприймається як особистість, яка прославляє рід своїми вчинками, а не як носій слави роду. В думі *Отаман Матяш Старий* образно співається:

За отамана Матяша Господа Бога прохали:
Десь твоя мати в небі пресвятилась,
Що тебе, рицаря, да породила,
Що ти в чистім полі пробував,
І з нас, бравославців-небувальців,
Ні одного козака з війська не утеряв[20].

У думі підкреслюється, що хоробрий, славний воїн – дар матері від Бога, слава роду. В жодній з дум не згадується, не оспівується рід героя, а тільки його особисті славні вчинки. Сам козак – творець своєї слави. І мета життя ідеального козака, як і західноєвропейського рицаря, – слава, яка манить його з непереборною силою. В ній він бачить альфу й омегу свого життя. Це нестримне прагнення до слави, до самореалізації в героїчних подвигах, хоробрих до зухвалості, до відчайдушності, оспівується в багатьох думах, але найбільш яскраво, на думку автора, в думі *Івась Удовиченко, Коновченко*. Герой прагне:

[20] *Героїчний епос українського народу*, Київ 1993, с. 45–46.

Піти на долину Черкень погуляти,
Звичаю козацького набрати,
Слави, рицарства дістати,
За віру християнську одностайно стати[21].

Вступивши в козацьке військо, Івась першим рветься до бою з набагато чисельнішим супротивником і перемагає його. В думі проявляється атональне, „змагальне", ігрове, якщо визначати введеним терміном Й. Хейзинга, ставлення до бою – козак іде в поле „погуляти". Але ця „прогулянка" дорого коштує ворогові:

Не багато Коновченко по долині Черкень погуляв, –
Самих найстарших п'ятсот чоловік рицарів під меч пускав,
Шести живйом піймав,
На аркан зв'язав,
Перед Філоненка,
Корсуньского полковника,
Язика примчав[22].

У наступному бою, переоцінивши свої сили, молодий козак героїчно гине. Козаки ушановують молодого, відчайдушного героя:

У червоную китайку вложили, [...]
Тоді козаки шаблями та наділками суходіл копали,
Шапками та приполами персть носили,
Високу могилу висипали,
Славу козацьку учинили,
У головоньках червоний прапор постановили,
Із семип'ядних пищалей продзвонили...[23].

У цій думі постає опоетизований зразок життя козака, від першого усвідомлення свого прагнення до слави, подвигу, від відчуття в собі „сили богатирської" до бойових подвигів і славної загибелі в бою, посмертного вшанування з боку соратників. І автор думи на завершення оспівує славність життя козака:

Полягла Івася Коновченка
На долині Черкені голова –
Слава не умре,
Не поляже!
Буде слава славна

[21] Там само, с. 85.
[22] Там само, с. 88.
[23] Там само, с. 90.

Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями[24].

Прагнення до слави і мужність – ось якості, які найчастіше оспівуються в думах.

У нас над усе честь і слава, військовая справа,
Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати![25]

Поняття мужності, військової вправності нерозривно пов'язане з образом козака. Ворог для козака – не тільки і не скільки небезпека, стільки можливість продемонструвати свою майстерність, мужність, силу здійснити подвиг – найхарактерніша риса рицарства, відбита у світовій рицарській літературі. Якщо звернутись безпосередньо до літописних свідчень, то Грабянка в своєму літописі пише про запорізьких козаків:

В мирі жити никогда не хощут, но егда в землі их мир оглашен будет, то самовольно идуть на помощь иным царствам,і малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати дерзають в единодревских суднах[26].

В думах їх автори з захопленням оспівують славні походи козаків у Крим, битви з ворогами в гіперболізованому, епічному стилі:

Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає,
Шість тисяч турок-яничар побіждає[27].

Город Сороку у неділю рано задобіддє взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Січави припав,
Город Січаву вогнем запалив
І мечем ісплюндрував[28].

Хмельницький і Василий Молдавський

Невід'ємною складовою військової майстерності вважались військові хитрощі, на які запорожці були великими майстрами. Козак був націлений на перемогу в бою і нормативним, гідним вважалось використання військових хитрощів, підступів. І це природньо – війни в Україні XIV–XVIII ст. не мали аго-

[24] Там само, с. 91–92.
[25] Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків*, Львів 1990, т. І, с. 174.
[26] Там само, с. 176.
[27] *Героїчний епос українського народу...*, с. 45.
[28] Там само, с. 171.

нального, змагального характеру, а стосувались самих основ існування етносу. В думах, піснях відчувається цей гострий, непримиренний характер військових зіткнень, військового протистояння. Інтуїтивне усвідомлення козацтвом своєї місії по відношенню до етносу в цілому орієнтувало їх на перемогу, а не просто на війну заради слави, як це бачимо в європейському військовому рицарському епосі. Тому в думах оспівуються мудрі вожді, отамани, які вміють і ворога побити, і козаків зберегти – *Отаман Матяш Старий*; визволити і себе, і побратимів з неволі – *Дума про Самійла Кішку*. Можна сказати, що для козацького рицарського етосу характерні не тільки мужність, але й кмітливість, передбачливість, хитрість. Військові хитрощі козаків стали сюжетами не лише дум, але й численних легенд (див. збірник легенд *Савур-Могила*, Київ 1990). В думах, легендах запорожцям приписуються надприродні властивості – здатність ставати невидимими, перекидатися в тварин, керувати стихіями. Особливо такі легенди пов'язані з образами прославлених кошових отаманів Івана Сірка і Семена Палія. В них отамани зображуються напівреальними, напівміфічними істотами, близькими до „героїв" в античному розумінні цього слова, сили і властивості яких перевищують звичайний людський рівень. Палій перемагає не лише ворогів, але й чорта і отримує в нагороду від Бога вічне життя: „А Семен Палій живе собі, як місяць і місяць старий – і вій старий, місяць молодий – і він молодий"[29]. Легенди про Івана Сірка та Семена Палія відносяться до кола характерно рицарських легенд про вічно живих і молодих воїнів-захисників, які з'являються на допомогу народові у хвилину найбільшої небезпеки – Хольгера-Датчанина, короля Артура, Сіда та ін. В легенді *Сила Сіркової руки* розповідається, як врятували Москву в 1812 р. силою Сіркової руки: „Як оббігли кругом Москви с тією рукою, так французьке військо і сунуло звідти"[30]. Тобто в думах, легендах іде притаманний рицарському епосу процес міфологізації реальних історичних постатей, підйому їх до рівня напівбожественних захисників народу. Цей процес почався вже в часи Київської Русі, коли до почту святих включались хоробрі воїни. В Києво-Печерській лаврі і в наш час показують мощі Іллі Муромця, який шанується як святий. До почту святих включені князь Володимир, Олександр Невський, які прославились своїми військовими подвигами, державною мудрістю. Військова майстерність, талант полководця, успіхи в захисті рідної землі так шанувались і цінились в Україні, що навіть з точки зору церкви заслуговували найвищої оцінки – підносили людину до рангу святого.

Поряд з мужністю невід'ємною рисою „рицаря запорізького" була побожність, відданість вірі християнській – це притаманне рицарському етосу в цілo-

[29] *Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини*, Київ 1990, с. 128.
[30] Там само, с.117.

му. Одним з головних завдань рицаря був захист християнства від „невірних", захист церкви. І в билинах, і в думах постійно звучить тема захисту церкви християнської. Козак іде не тільки шукати слави, але й „віру християнську захищати". Відомий дослідник історії та звичаїв запорізьких козаків Д. Яворницький пише:

> Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки „на прощу", тобто вклонитися святим місцям у монастирі: Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський, Мошенський, першого разу восени, у вересні і жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, конярства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю; в останньому випадку побожні паломники залишались у святих обітелях на весь піст аж до Пасхи і протягом цього часу постилися, сповідались і причащалися[31].

Частина військової здобичі обов'язково віддавалась на церкви, про що згадується в думі *Про Самійла Кішку*:

> А срібло, злато – на три частини паювали:
> Первую часть брали, на церкви накладали,
> На святого Межигорського спаса,
> На Трехтемирівський монастир,
> На Святую Січовую покрову давали,
> Которі давнім козацьким скарбом будували,
> Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
> Милосердного бога благали...[32]

Поняття вірності у козаків обов'язково включало відданість вірі православній. В думі *Смерть Корецького* князь з обуренням зустрічає пропозицію „турського царя" відректися від віри:

> Бодай ти того, царю, не дождав,
> Щоб я твою віру вірував,
> А християнську поламав.
> Ей, коли б тепер при мені був мій гострий міч,
> То я б тобі, поганче, зняв голову з пліч;
> Научив би я тебе віри свої,
> Міч свій утопивши в крові твої[33].

І у відомій історичній пісні *В Царьграді на риночку* легендарний Байда Вишневецький воліє мученицьку смерть, але не зраду віри. Тут треба звернu-

[31] Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких...*, с. 193.

[32] *Героїчний епос українського народу...*, с.36.

[33] Там само, с. 52.

ти увагу на таку особливість козацького рицарського етосу, як вірність. Європейський рицарський етос обов'язково включав як одну з засадничих норм вірність сюзерену. Козаки не визнавали над собою влади, окрім ними ж обраної, і тому поняття вірності мало в них дещо інший зміст. Це, перш за все, вірність вірі православній, неньці-Україні та бойовим побратимам, „січовому товариству". Зрада віри, України або козацтва вважалась непростимим гріхом, карою за який могла бути тільки смерть (*Хмельницький та Барабаш*). Вірність розумілась не просто як обов'язок, а як природний прояв щирої, безпосередньої відданості вірі, Батьківщині, як невід'ємна складова власного „Я". Тобто вірність не чомусь зовнішньому по відношенню до козака, а вірність самому собі, своїй сутності, особистості. В думах, легендах простежується думка, що коли козак зраджує віру, то це вже і не він. Недарма в думі *Про Самійла Кішку* побусурманеного козака називають Лях Бутурляк – бо він вже й ім'я своє втратив.

Вірність „січовому товариству" нерозривно спліталась з почуттям дружби, бойового побратимства. В думах постійно наводиться таке звертання козаків один до одного, як „брате", до отаманів – „батько", отамана до козаків – „діти". Такі форми звертання підкреслювали міцність козацького єднання, єдність війська козацького як великої родини. Більше за кровні шанувались узи побратимські. Козаки браталися в церкві перед священиком, даючи „заповітне слово":

> Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед неліцемірним суддею нашим Спасителем. Вищенаписана наша обіцянка вищеписаних Федорів така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті з боку чи то наших приятелів чи неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В цьому братія підписуємось[34].

Найвищим, найдосконалішим і найшляхетнішим людським почуттям вважалася дружба. Вищим проявом дружби було побратимство. Така висока оцінка дружби – вище за кровні зв'язки, за кохання, сімейні узи – характерна для рицарського етосу з моменту його виникнення. Рицарство завжди сприймалось як особлива спільність, союз, орден людей одної мети – оборони суспільства від зла, ворогів, захисту церкви, земних служителів небесної справедливості. Тому рицарському етосу, особливо в рицарській літературі, усній народній творчості притаманний певний аскетизм, служіння, свідома відмова від багатьох земних благ – родини, багатства. Запорожці дотримувались зви-

[34] Цит. за: Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких...*, с. 182.

чаю парубкування, на Запоріжжя не допускалась жодна жінка. Хоча запорожці за межами Січі часто мали родини, нормою та ідеалом для запорожця було безсімейне життя.

Мені з жінкою не возитись,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться

– співається у відомій історичній пісні *Ой на горі тай женці жнуть*. Д. Яворницький пише, що несімейне життя козаків пояснювалось самим ладом Запорізької Січі, вимога ставити суспільні інтереси, інтереси „війська запорізького" беззастережно вище особистих, зрівняльний розподіл здобичі, фактична відсутність власності, крім зброї, одягу та коня. Тут ми зустрічаємо реалізовану на практиці ще одну норму рицарського етосу – зневажливе ставлення до багатства, накопичення майна. Від козака вимагалась щедрість – скупість гостро висміювалась (*Дума про Хвеську Ганджу Андибера*). І сім'я, і багатство – для козака попадає в розряд цінностей для людей звичайних, а не для рицарів, для яких слава – понад усе.

В думах зустрічається тема кохання, але це, як правило, кохання трагічне. Найчастіше зображуються сцени прощання козака з дівчиною, її довге чекання, скорбота за полеглим козаком. Кохання не займає головного, чільного місця в житті козака, відступає на другий план перед необхідністю захисту віри, Вітчизни, прагненням до слави. Але коли вже в думах звучить тема кохання, то це кохання міцне, незрадливе – вмираючи, козак згадує кохану, а дівчина зберігає вірність козаку, незважаючи на його смерть, гірко оплакує його.

Дала дівчина хустину
Козак в бою загинув
Темної ночі накрили очі
Легше в могилі спочинув
Добрії люди насилу
Взяли хорову дівчину
Ген серед поля гнеться тополя
Та на козацьку могилу[35].

Їхав козак на війоньку

Поруч з вірою та Вітчизною найвищою святинею для козака була мати, яка ототожнювалась в його уяві з рідною землею, була її зримим втіленням. В думах образ матері набуває сакрального значення – він втілює все те, що козак має боронити навіть ціною власного життя, і в той же час мати – це

[35] *Героїчний епос українського народу...*, с. 125.

святиня, яка боронить козака, – молитва земної матері, її материнська любов і любов, покровительство матері небесної – Богородиці. Благословіння, молитва матері – це оберег, який захищає козака в бою, рятує в час небезпеки.

От тим-то, – каже, – козаки-запорожці,
Що-то годиться отцова-матчина молитва!
Що хто отцову і матчину молитву споминає,
То отцева і матчина молитва ізо дна моря
душу виймає,
Од гріхів смертенних одкупляє[36].

Олексій Попович

Про матір згадує козак в час небезпеки, до неї звернені його останні думки перед загибеллю. Пошана до матері – важлива риса козацького етосу. Навіть найменша зневага до матері вважалась великим гріхом, за який карає Бог, природні стихії (*Буря на Чорному морі*). Іменем матері козак називав і те, що найбільше цінував і любив – Січ Запорізьку, „Січ-мати". Мати для козака – sacrum, і святинею стає те, що назване її іменем – Січ Запорізька, ненька-Україна. Це характерна риса саме богатирського, козацького етосу, який розвинувся на Україні, яка відрізняє його від рицарського етосу Європи, в якому образ матері займає порівняно невелике місце.

Як і в билинах, в думах, історичних піснях, легендах відбувається своєрідне включення жінок в рицарський етос не як об'єктів почуттів героя, а як суб'єктів, активних дійових осіб, носіїв цього етосу. Оспівується хоробрість, мужність, патріотизм, гордість жінок. В думі *Маруся Богуславка* героїня, незважаючи на небезпеку, звільняє бранців-козаків з турецької неволі. В легенді *Як жінка дванадцять татар убила* прославляється мужність, хоробрість жінки, яка заманила ворогів у пастку і вбила їх:

Влізла вона до комори – комора темна, а в куті намацала різак від скриньки, що січку ріжуть. Взяла вона той різак, стала собі при стіні та й каже до татар: Ну, лізьте за мною, я вам покажу, де гроші закопані.

Що тільки татарин устромив голову в ту діру, а вона як махне різаком – здорова баба була, – так тому відразу голову відрубала. Тогди вхопила тулуб і втягнула до середини. За першим лізе другий – вона і його так само справила. Далі третій, четвертий... Так їх дванадцять погибло[37].

Горда Бондарівна воліє смерть, ніж покору пану:

Ой повели Бондарівну
Помежи крамниці,

[36] Там само, с. 80.
[37] Там само, с. 269.

Прицілився пан Каньовський
З срібної рушниці:
Ой чи хочеш, Бондарівно,
Ізо мною жити?"
Ой, волю я, пан Каньовський,
В сирій землі гнити![38]

У містечку Богуславку Каньовського пана

Можна наводити ще багато таких прикладів. Для жінки вважаються схвальними, нормативними такі якості, як і для козака: мужність, почуття власної гідності, войовничість, ненависть до ворога, патріотизм. Це особливість рицарського етосу в Україні, як богатирського, так і козацького – сприйняття жінки як рівної чоловіку в мирні часи і на війні. Це пояснюється умовами життя – постійна небезпека ворожих нападів як в часи Київської Русі, так і в козацькі часи вимагала не тільки від чоловіків, але й від жінок активної участі в обороні рідної землі; достатньо незалежне, самостійне становище жінки в суспільстві, закріплене і в праві.

Козацький етос вимагав гуманності не лише до інших козаків, але й до всіх співвітчизників. Пошана до старших, до сусідів, односельців вважалась обов'язком рицаря-козака:

І близьких сусід хлібом-сіллю наділяти,
І чужих маленьких діток на вулицях стрічати,
Шапку здіймати,
Козацький поклон оддавати,
І на все добре научати[39].

Святим обов'язком, важливою метою існування козацтва було звільнення невільників з турецької неволі. Цим героїчним походам козаків присвячено немало дум, в яких оспівується похід Сагайдачного на Кафу, походи козаків на Трапезунд, Сіноп, Варну та інші міста Оттоманської імперії, метою яких було звільнення невільників. Також історичні джерела постійно згадують про боротьбу козаків за звільнення невільників, їх героїчні походи на кримські та турецькі міста)[40].

Підводячи підсумки, можна сказати, що в Україні в раннє середньовіччя, в часи Київської Русі, в середовищі військового стану, дружинників був вироблений етос, аналогічний рицарському етосу західноєвропейського середньовіччя. Зважаючи на спільність етосу, способу життя, положення в суспільстві

[38] Там само, с. 149.
[39] Там само, с. 79.
[40] Див. Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких...*, т. II, с. 132–133.

можна з значною долею впевненості стверджувати, що в дружинницькому середовищі утворилось рицарство як місцеве, автохтонне явище. Образ життя, нормативний образ слов'янського рицаря знайшли своє втілення в билинах київського та героїчного циклів. Рицарство, дружинники Київської Русі не були різко відокремленні від решти населення, постійно поповнювались вихідцями з різних станів. Норми рицарського етосу ввійшли в народну культуру, стали обов'язковими для більшості чоловічого населення. Рицарський етос підтримував волелюбний дух українського народу, стимулював постійну боротьбу за волю, незалежність.

Рицарський етос був нормативним у козацтві, особливо в християнській козацькій республіці – Запорізькій Січі. Недарма козаків не тільки співвітчизники, але й іноземці називали „рицарями". Рицарський етос був основою життя козаків, єднаючи їх в боротьбі проти ворогів України, за її волю. Козак був ідеалом етносу, зразком для наслідування. Норми рицарського етосу, характерні для козацтва, перейшли в народну мораль, стали її невід'ємною складовою, зміцнюючи сили української нації в її багатовіковій боротьбі за незалежність.